

Kultuuriautonomiam eeldused ja selle vajaduse väljakujunemine

Liisa Lail, SA Eesti Ajaloomuuseumi loovkuraator

Konverentsi teema - juudi vähemusrahvuse kultuuriautonomiam 100 - juhhib meid konkreetse seaduse ja sellest tulenevalt sündinud institutsiooni juurde. Eesti juudi kultuuromavalitsus alustas tegevust 1926. aasta suvel. Minu ettekande eesmärk ei ole alustada sellest konkreetsest institutsioonist. Mina püüan astuda sammu tagasi ja küsida - milline mõtteline ja poliitiline taust tegi sellise lahenduse võimalikuks?

Teisisõnu, enne kui küsida, kuidas kultuuriautonomiam Eestis toimis, tuleb küsida, miks kultuuriautonomiam, kui selline 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse Euroopas üldse esile kerkis? Eri keeled, rahvad ja religioonid on Euroopas üksteise kõrval ja segiläbi eksisteerinud kogu aeg. Miks siis?

Kuidas mitmekeelset impeeriumit valitseda?

- Üks riik, mitu rahvust
- Rahvuslikud liikumised ja tunnustamine
- Impeerium(te)i soov säilitada terviklikkus
- Keel ja haridus kultuuriküsimusest riigikorralduslikuks küsimuseks

1862, Gustav Fedor Pauli (1817 - 1867)

< AJALOOMUUSEUM >

Esiteks oli uus see, et 19. sajandil hakkas see mitmekesisus asetuma teistsugusesse poliitilisse ja institutsionaalsesse raamistikku. Ühelt poolt muutus rahvuse mõiste ise. Rahvust ei käsitatud enam üksnes riigi elanikkonna, valitsejale alluva ja/või kindlal territooriumil elava rahvahulgana. Siin võib varase eelkäijana nimetada Johann Gottfried Herderit (1744–1803), kelle mõtlemises oli rahva eripära seotud eeskätt keele ja kultuuriga.

Teiselt poolt oli riik, selle olemus ise muutumas. Riigist kujunemas institutsioon, mis ei piirdunud enam alamate valitsemisega, maksude kogumisega, vaid hakkas kujundama kodanikke, laiendama poliitilist esindust ja samas korraldama või vähemalt nõudmisi esitama ka haridusele.

Rahvuslike liikumiste eesmärgid olid erineva ulatusega. Ühed nõudsid eeskätt oma keele, hariduse ja kultuurielu tunnustamist ning iseseisvamat korraldamist; teised sidusid rahvusküsimuse autonoomia või (lõpuks) ka poliitilise eraldumise ja oma riigi loomisega.

Selle taustal muutus rahvuslik mitmekesisus senisest teravamaks poliitiliseks küsimuseks.

19. sajandi üheks võimalikuks lahenduseks võib ehk pidada liberaalset rahvuslust (liberaalne natsionalism). Giuseppe Mazzini (1805–1872) ja paljude teiste jaoks oli rahvus poliitilise vabaduse kandja ning ideaaliks kujunes rahvusriik - rahvus pidi saama ise ennast valitseda.

See ideaal eeldas, vähemalt vaikumisi, et rahvuslik enesemääramine on territoriaalselt teostatav. Ent rahvused elasid läbiseigi, nn ajaloolised piirid ei kattunud näiteks keelepiiridega, ühe rahvuse autonoomia oleks loonud teise vähemuse. Mis saab väiksematest rahvustest? Mis saab nendest, kellel ei ole selgelt piiritletavat territooriumi?

Siit jõuamegi küsimuseni, mis muutus 19. sajandi keskpaigast alates eriti teravaks suurtes mitmerahvuselistes impeeriumides - kuidas valitseda mitmekeelset impeeriumi?

Kultuuriautonomia mõte hakkab kujunema just sellele probleemile vastusena.

Kuidas mitmekeelset impeeriumit valitseda?

- Üks riik, mitu rahvust
- Rahvuslikud liikumised ja tunnustamine
- Impeerium(te)i soov säilitada terviklikkus
- Keel ja haridus kultuuriküsimusest riigikorralduslikuks küsimuseks

1862, Gustav Fedor Pauli (1817 –1867)

< AJALOOMUUSEUM >

Selle juurte mõistmiseks on oluline liikuda üle-eelmise sajandi viimastesse kümnenditesse, Austria-Ungari juurde. Mitte sellepärast, et kultuuriautonomia idee kuulus ainult Habsburgide monarhia ajalukku, vaid sellepärast, et Austria-Ungaris (toona Euroopa üks suurimaid impeeriume – u 45-48 miljonit inimest) tuli eriti selgelt esile probleem, millele kultuuriautonomia püüdis vastata.

Mitmes piirkonnas elasid rahvused läbiseigi, riigi jagamine rahvuslik-territoriaalseteks

üksusteks oleks samu probleeme lihtsalt väiksemal tasandil taastootnud. Näiteks Böömimaa (teravamad konfliktid seotud tšehhi ja saksa keele staatusega, 1897. akehtestatud keeleseadused tähendasid, et haldus pidi muutuma kakskeelseks, mis omakorda viis nn Badeni kriisini).

Tekkis vajadus leida riigikorralduslik lahendus, mis võimaldaks eri rahvustel ise juhtida oma kultuurielu ja kasutada oma keelt, säilitades samal ajal ühise riigi terviklikkuse. Kõige mõjukamad arutelud selle küsimuse üle toimusid alates 19. sajandi lõpust Austria Sotsiaaldemokraatlikus Parteis. Ilmselt seetõttu ei ole juhuslik, et just Austria sotsiaaldemokraatide seas kujunes välja üks või ühed mõjukamad viisid kultuuriautonomias mõelda.

Neis aruteludes tuleb enne Rennerit ja Bauerit nimetada ka sloveenia sotsiaaldemokraati Etbin Kristanit. Tema tähtsus ei seisne selles, et ta oleks loonud hilisema kultuuriautonomias kõige mõjukama käsitluse. Olulisem on see, et ta tõi rahvusautonomias küsimuse partei arutellu juba enne Renneri tuntud käsitlust. 1898. aastal avaldas Kristan rahvusautonomias essee ning 1899. aasta Brno kongressil püüdis ta Lõuna-Slaavi sektsiooni nimel viia mitteterritoriaalse autonomias Austria sotsiaaldemokraatide programmi.

Karl Renner (1870–1950)

- Rahvus kui mitteterritoriaalne korporatsioon
- Personaalprintsip – rahvuslik kuuluvus seotud isikuga, mitte elukohaga
- Synopticus - *Staat und Nation* (1899)
- Rudolf Springer - *Der Kampf der oesterreichischen Nationen um den Staat* (1902)

<AJALOOMUUSEUM>

Pärast Kristanit tuleb Austria sotsiaaldemokraatlikus arutelus kesksele kohale Karl Renner. Renneri tähtsus seisneb selles, et ta ei käsitlenud rahvusküsimust ainult poliitilise nõudmise või üldise vähemusõiguste probleemina, vaid püüdis anda sellele õiguslikult ja institutsionaalselt läbimõeldud kuju.

Karl Renner sündis 1870. aastal Määrimaal, tänapäeva Tšehhi aladel, ning õppis Viinis õigusteadust. Hiljem kujunes temast Austria Sotsiaaldemokraatliku Partei üks mõjukamaid rahvusküsimusega tegelevaid autoreid ja poliitikuid. Ta oli impeeriumi lõpukümnenditel parlamendiliige, pärast Esimest maailmasõda Austria esimene riigikantsler ning pärast Teist maailmasõda Austria president.

Renneri rahvusautonoomia käsitlust tulebki mõista Austria-Ungari olukorra kaudu. Habsburgide monarhias ei olnud rahvusküsimus üksnes kultuurilise tunnustuse või vähemusõiguste küsimus. See puudutas riigi toimimist - haldust, koolikorraldust, ametkonda poliitilist esindust ja eri rahvuste ligipääsu riigi institutsioonidele.

Selles olukorras oli Renneri põhiküsimus järgmine - kuidas saab mitmerahvuseline riik tunnustada rahvusi ilma, et iga rahvuslik nõue tähendaks uut territooriumi, uut piiri või riigi lagunemist rahvuslikeks üksusteks?

1899. aastal avaldas Renner pseudonüümi Synopticus all teose „Staat und Nation“, eesti keeles „Riik ja rahvus“. Selles esitas ta mõtte, et rahvust ei pea korraldama üksnes territooriumi kaudu. Rahvus võib olla ka mitteterritoriaalne nn avalik-õiguslik korporatsioon. See tähendab, et rahvus ei oleks ainult maa-alaga seotud poliitiline üksus, vaid organiseeritud liikmeskond ühise riigi sees. Renneri mudelis oleks kuulumine rahvusgruppi vabatahtlik ja põhineks rahvuslikul enesemääratlusel. Inimene ei kuuluks rahvuslikku üksusesse mitte selle järgi, kus ta elab, vaid selle järgi, millisesse rahvuslikku kultuurikogukonda ta ennast määratleb.

1902. aastal avaldatud teos on selle nõu eraldi arendus. Renner pakub seal välja kahetasandilise riigikorralduse. Esimene tasand oleks ühine *keskparlament*, mille valiksid kõik riigi kodanikud ja mis tegeleks üldriiklike küsimustega: taristu, välissuhted, politsei, sõjavägi jms. Teine tasand oleks rahvuslikud nõukogud - näiteks saksa, tšehhi, poola jt rahvusnõukogud, mis tegeleksid peamiselt kultuuri ja hariduse küsimustega

Renner tõi selle mõtte selgitamiseks paralleeli ususõdadejärgse Euroopaga. Ühel ja samal territooriumil võisid eksisteerida mitu konfessiooni ilma, et üks neist omaks selles piirkonnas täielikku ainuvõimu. Nii võiksid ka rahvused eksisteerida samas poliitilises ruumis eraldi kultuuriliste korporatsioonidena. Sellisel juhul ei peaks rahvuslik kuuluvus automaatselt tähendama territoriaalset eraldamist

Otto Bauer (1881–1938)

- Renneri mõtetele lisandusena sotsialistlikud ideed
- Rahvus kui ajalooliselt kujunenud kultuuriline kogukond
- Rahvuskultuur peab olema kättesaadav kogu rahvale, mitte ainult eliidile
- *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (1907)

<AJALOOMUUSEUM>

Sama visiooni kirjutas raamatuks ka Otto Bauer, kes sidus selle tugevamalt sotsialistlike ideedega. Renneri ja Baueri puhul ei ole tegemist vastandlike käsitlustega, vaid sama probleemi kahe eri rõhuasetusega. *Renneri mudel* annab rahvusautonoomiale eeskätt õigusliku ja institutsionaalse kuju. Bauer liigub samas arutelus edasi rahvuse mõiste enda juurde ning küsib, miks rahvust tuleb modernses ühiskonnas käsitleda ajalooliselt kujunenud kultuurilise kollektiivina. Tema jaoks ei ole rahvus üksnes territoorium, riik ega keel, vaid kultuuri- ja saatuseühendus, mille püsimine sõltub haridusest, ühiskondlikust osalusest ja kultuuriväärtuste edasiandmisest.

Samal ajal tuleb rõhutada, et Renner, keda koos Baueriga mõlemat peetakse austromarksistideks, ei saanud Austria-Ungaris ametlikuks riigipoliitikaks. Ka nende partei-siseselt ei kujunenud sellest üheselt omaksvõetud programm.

Praktilisel tasandil neid ideid mingil määral siiski katsetati, näiteks ilmnes see nn 1905. Aasta *Määrimaa kompromissis* või nt Bukoviinas 1909. Neid ei saa pidada ei kultuuriautonoomiaks, kuid neis kasutati rahvuslikke registreid, rahvuslikke kuuriaid ja esindusmehhanisme, mis lahutasid rahvusliku esindatuse vähemalt osaliselt territooriumist. Määrimaal tähendas see näiteks seda, et valijad jagati lisaks sotsiaalsetele kuuriatele ka tšehhi ja saksa rahvuslikesse registritesse ning rahvusliku esindatuse kaudu püüti tagada mõlema kogukonna osalus provintsi poliitikas.

Idee liigub edasi Vene impeeriumi

- Simon Dubnow – 1897
- 1897 – Bund, 1901 programmi autonoomia nõue
- Vladimir Medem (1879–1923)
- Venemaa Rahvuste Kongress 1917

Rahvuste kongress ja rahvuste õigused.

Kiievis peeti 8.–15. juunil väikerahvuste kongressi. See oli ammune igatsus, mille poole kõikide väikerahvaste mõtlejavad pead ammu püüdsid. Võimata oli seda teostada isevalitsuslike korra ajal, kus isegi igasugused eriteadlaste, nagu arstide, kongressid ära keelati. Katsuti siis vähemalt nende üksikute äravõetute keskel lähenemat ühendust luua, kes riigivolikogus üksikute rahvuste esitajatena esineksid.

Mitmel puhul tehti rahvuslike nõupidamise kokkukutsumisega riigivolikogu liikmete keskel katsed, kuid midagi ei tulnud sellest välja. Katsed nurjaminekuks oli mitmesuguseid põhjusi. Kõige pealt mitmesugune poliitiline isemäärade üksikute väikerahvuste esitajate keskel, siis teatav rahvusline kallimatus ja lõpuks tuntud tagatrepipiitlik, kus iga väikerahvuse esitaja katsus oma väikeid kohalisi asju mõne armulise ministri võtta suure mehe kaudu tasakeste läbi võtta, ennem kui ühiselt teistega ühineda ja koos ühiste rahvuslike küsimuste vastu võidelda.

Isevalitsuslike kord määrgitas kõik eluandbused ja takistas väikerahvaste keskel ühistunde tekkimise.

Päevaleht (23. september, 1917)

◀AJALOOMUSEUM▶

Vene impeeriumis leidis kultuuriautonoomia idee ehk võibolla isegi suuremat toetust. Eriti aktiivselt tegelesid mitteterritoriaalse autonoomia ideega Venemaal juudi poliitikud ja parteid. Üheks esimeseks juutidele autonoomia idee välja pakkujaks Vene impeeriumis võib pidada ajaloolane Simon Dubnow't - 1897. aastal.

Vene impeeriumi juudi poliitilistes aruteludes sai kultuuriautonoomia idee olulise tähenduse Bundi kaudu. Bund, mis asutati 1897. aastal Vilniuses juudi tööliste sotsialistliku parteina. Mõni aasta hiljem, 1901. aastal, võttis Bund oma programmi rahvus-kultuurilise autonoomia nõude. Samal ajal ei olnud selle nõude tähendus alguses veel lõplikult läbi mõeldud. Roni Gechtman (Jews and Non-Territorial Autonomy: Political Programmes and Historical Perspectives, *Ethnopolitics* 2015) järgi oli 1901. aasta sõnastus pigem varane ja veel ebapiisavalt põhjendatud versioon, mille teoreetilise aluse püüdis hiljem selgemalt välja töötada Vladimir Medem.

Medem oli Bundi tähtsaim rahvusküsimuse teoreetik. Tema keskne tekst oli 1904. aastal ilmunud „Sotsiaaldemokraatia ja rahvusküsimus“, milles ta püüdis anda Bundi rahvusprogrammile marksistliku põhjenduse. Ühelt poolt pidi töölisliikumine olema internatsionaalne ega saanud alluda rahvusluse loogikale. Teiselt poolt ei saanud Vene impeeriumi juudi tööliste olukorda seletada ainult klassi kaudu, sest nad kogesid ka keelelist, kultuurilist ja rahvuslikku rõhumist. Medemi soov oli näidata, et rahvus-kultuurilise autonoomia nõue ei tee Bundist natsionalistlikku parteid, vaid võib olla just sotsiaaldemokraatlik vastus rahvuslikule ebavõrdsusele. Medemi ideaalis ei kuulu riik ühele enamusrahvusele, vaid kodakondsus on rahvuslikult neutraalne. See tähendab, et inimene on riigi kodanik sõltumata sellest, millisesse rahvusesse ta kuulub, ja riik ei tohi anda ühele

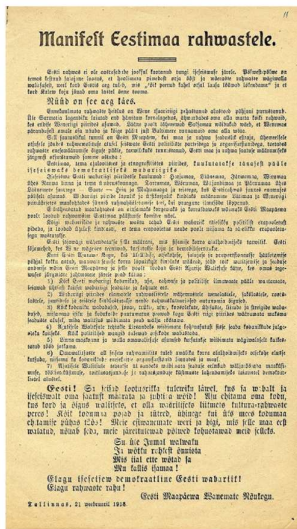
rahvusele eeliseisundit teiste ees. Medem lähtus sellest, et Kesk- ja Ida-Euroopa rahvused olid sajandeid elanud läbisegi ning olid omavahel seotud majanduslikult, poliitiliselt ja ühiskondlikult. Seetõttu pidas ta rahvusriikideks jagamist kunstlikuks lahenduseks, mis ei kaotaks rahvusküsimust, vaid looks igas uues riigis uued vähemused.

Samas jõudsid Venemaale ka rennerlik kultuuriautonomoomia ideed. Nii Baueri kui ka Renneri venekeelseid tõlkeid andsid välja juudi parteid.

Kultuuriautonomoomia ideed ei arutanud ainult juudi poliitilised ringkonnad, vaid ka näiteks läti ja gruusia rahvuslikud liikumised ning Venemaa moslemid.

Ääremärkusena tuleb mainida, et bolševistide seas need ideed loomulikult toetust ei leidnud. 1913. aastal avaldas Jossif Stalin essee „Marksism ja rahvusküsimus“, milles ta kritiseeris Austro-marksiste ning väitis, et rahvus-kultuuriline autonomoomia ei nõrgenda, vaid hoopis tugevdab natsionalismi.

Kuidas kultuuriautonomoomia põhimõtte eesti rahvuslikult mõtlevate poliitikuteni jõudis?

<AJALOOMUSEUM>

1917. aasta septembris toimus Kiievis toimunud Venemaa Rahvuste Kongress. Kongressil osalesid eri rahvusliikumiste esindajad, sealhulgas eestlased. Arutati Venemaa ümberkorraldamist föderatiivseks riigiks. Põhimõtte oli, et rahvustel, kellel on selgem ajalooline või territoriaalne asuala, võiks olla rahvuslik-territoriaalne autonomoomia. Kongressil osalesid ka eestlased, sellest räägiti Eesti ajakirjanduses (nagu eelnevalt slaidilt nähtus). Varasemalt olid Eesti poliitilisse mõtteruumi Renneri ja Baueri ideed jõudnud tõenäoliselt mitut teed pidi, nii saksakeelsete originaalteoste kui ka venekeelsete tõlgete kaudu.

Kultuuriautonomiast saab impeeriumi rahvusküsimuse lahendusmudelist rahvusriigi vähemuspoliitika vahend.

<AJALOOMUUSEUM>

Mitteterritoriaalse autonoomia keskne mõte riigi ja rahvuse lahutamine. See erines rahvusriigi loogikast, mis eeldas, et rahvus ja riik peaksid võimalikult palju kattuma. Kultuuriautonomia puhul oli lähtekoht vastupidine: rahvuslik enesekorraldus ei pea tingimata tähendama oma riiki ega eraldi territooriumi. Rahvus võib ühise poliitilise riigi sees saada pädevuse oma kultuuri- ja hariduselu korraldamiseks.

Habsburgide kontekstis oli mitteterritoriaalne autonoomia mõeldud kogu mitmerahvuselise riigi korraldamiseks. Pärast sõda aga hakati seda üha enam nägema vähemuste kaitse vahendina uutes rahvusriikides. Kultuuriautonomia liigub impeeriumi rahvusküsimuse lahendusmudelist rahvusriigi vähemuspoliitika vahendiks.

Kokkuvõtteks

Eeldused:

- rahvus kui kultuuriline kollektiiv
- keel, haridus ja kultuur kui rahvusliku püsimise alused

Vajadus:

- mitmerahvuseline riik
- territoriaalse lahenduse piiratus
- Impeerium(te)i soov säilitada terviklikkus

Kuidas anda rahvusele institutsionaalne vorm ilma oma riigi või eraldi territooriumita?.

< AJALOOMUUSEUM >

Ettekande alguses küsisin, miks kultuuriautonoomia idee üldse esile kerkis ja millisele probleemile see vastas. Selle küsimuse keskmes oli suurem 19. sajandi ja 20. sajandi alguse probleem: kuidas valitseda mitmekeelset ja mitmerahvuselist poliitilist ruumi nii, et autonoomia ei tähendaks iga kord uut piiri, uut territooriumi või oma riiki.

Esiteks pidi rahvust hakatama mõistma kultuurilise kogukonnana - keele, hariduse, kultuuri ja ajaloolise mälu kandjana. Teiseks pidi kujunema arusaam, et selline kultuuriline kogukond vajab ka institutsioone: koole, esindust, rahastust ja õigust oma kultuurielu ise korraldada.

Teine eeldus oli riigi moderniseerumine, mis tähendas riigi suuremat osalust erinevates ühiskonnaelukorraldust puudutavates küsimustes.

Kolmas eeldus, võibolla ehk kõige olulisemgi, oli arusaam, et rahvuslikku enesekorraldust saab mõelda ka ilma territoriaalse suveräänsuseta.

Vajadus kultuuriautonoomia järele kujunes aga nendes poliitilistes tingimustes, kus rahvus, riik ja territoorium ei langenud kokku. Seeläbi oli see eriti nähtav mitmerahvuselistes impeeriumides, eelkõige Austria-Ungaris, milles tegutsenud poliitikute ideed said ehk kõige mõjukamateks.